

OD DESKRIPCIE K EXPLANÁCII

(K metodologickému posunu vo výskume synchronnej dynamiky morfológie)

Jana Sokolová (Nitra)

From Description to Explanation (On the Methodological Shift in Research of Synchronous Dynamics of Morphology)

Abstract:

The object of the interpretation is morphological systematization of standard (Russian) language as natural language of differential language community. This essay will discuss fragmental interpretations of some aspects of the problem: objectivistic – subjectivistic methodology, natural character of language, systemic moderation, the principle of competitive systematization, the principle of (opposing) homomorphism. Pragmatic and logical (subjectivistic) methodology is based on the respect of natural metalingual axiological competence of standard language users. The attribute pragmatic in this context is connected with three elements: the real language use, the linguistic knowledge of language users and the natural character of language.

Key words: description, explanation, interpretation, morphology, homomorphism, synchronous dynamics

От дескрипции к экспланации (к вопросу о методологическом сдвиге в исследовании синхронной динамики морфологии)

Абстракт:

Объектом интерпретации является морфологическая систематизация литературного (русского) языка как интериоризированного (естественного) языка дифференцированного языкового сообщества. В нашей статье представлены фрагментарные интерпретации лишь некоторых сторон исследуемой проблематики: объективистская/ субъективистская методология, естественность, системное соответствие, оптимальная мотивированность, принцип конкурентных систематизаций и принцип (оппозиционного) омоморфизма. Логико-прагматическая (субъективистская) методология учитывает в первую очередь естественную метаязыковую аксиологическую компетенцию пользователей (литературного) языка. Атрибут «прагматический» в данной концепции связан с тремя факторами: реальным функционированием языка, языковыми знаниями его пользователей и признаком естественности.

Ключевые слова: дескрипция, экспланация, интерпретация, морфология, омоморфизм, синхронная динамика

Na úvod niekoľko poznámok.

Poznámka 1. Explanačná metodológia je v slovenskej lingvistike späť a s menom Juraja Dolníka. V jej pozadí je prezentácia teoreticko-metodologickej problematiky spisovného jazyka a jeho kultivovania v dvoch líniách: v línii jeho „prirodzenosti“ a v línii jeho pragmatického uchopenia (čo korešponduje s tzv. komunikačno-pragmatickým obratom v lingvistike).

Poznámka 2. Reálne neexistuje ostrá hranica medzi deskripciou a explanaáciou.

Poznámka 3. Objektom interpretácie je morfológická systematizácia spisovného (ruského) jazyka ako interiorizovaného (prirodzeného) jazyka diferencovaného jazykového spoločenstva.

Poznámka 4. Prezentujú sa fragmentálne interpretácie len niektorých stránok skúmanej problematiky: objektivistická – subjektivistická metodológia; prirodzenosť; systémová primeranosť; optimálna motivovanosť; princíp konkurenčných systematizácií; princíp (opozičného) homomorfizmu.

V rámci systémovej lingvistiky sa pri deskripcii a explanácii jazykových zmien uplatňuje téza, že jazyk je otvorený systém, že je v neustálej interakcii so svojim okolím, že jazykový systém sa správa akomodačne, t. j. prispôsobuje sa okoliu tým, že sa sám mení, pričom si udržiava stav dynamickej rovnováhy. Štandardne sa poukazuje na to, že zmeny prebiehajú na každej jazykovej rovine, v každom podsystéme jazykového systému a že dynamika zmien podsystémov nie je rovnaká.

Objektivistická – subjektivistická metodológia

Interpretácia jazykových zmien závisí od prístupov k jazyku, t. j. od zvolenej metodológie, poznávacia hodnota ktorej je určená jej explanačnou adekvátnosťou. V slovenskej lingvistickej tradícii sa v ostatných rokoch uplatňujú dve základné stanoviská – objektivistické (reflexívologické) a subjektivistické (pragmatickologické).

Z pozície objektivistickej metodológie sa hľadá späť jazykových a mimojazykových faktorov, ktoré eliminujú náhodilosť a potvrdzujú zákonitosť zmien. Vychádza sa z tézy, že jazykové zmeny majú istý účel, ktorým sa optimalizuje funkčnosť jazyka. Kauzálna (finálna) a teleologická (funkčná) explanácia sa interpretuje aj tak, že príčiny jazykových zmien vyplývajú z ich účelu. Funkčnosť zmien spočíva v odstraňovaní rušivých prvkov.

Z pozície subjektivistickej metodológie sa princíp jazykovej zmeny odvodzuje od jazykovej interakcie komunikantov (zámerná aj spontánna jazyková zmena je sprievodným javom interakcie komunikanta s členmi daného jazykového spoločenstva). Ide o pragmatickú interpretáciu funkčnosti spontánnych jazykových zmien. Na jazykové zmeny sa nazerá predovšetkým z aspektu

používateľa jazyka (jeho prirodzenej metajazykovej axiologickej kompetencie), ktorý inováciu nevníma ako popieranie ustáleného, ale interpretuje ju ako analógiu jestvujúceho, keďže už jeho jazykové správanie je založené na perspektíve prirodzenej analógie. Z perspektívy prirodzenej analógie sa jazyková zmena vysvetľuje ako rozšírenie výskytu jestvujúcej štruktúry, ako rozšírenie kolokácie istého komponentu zafixovaného v danom jazyku. Kolokácia sa tu chápe ako realizovaná kolokabilita, t. j. všeobecná schopnosť jazykového komponentu spájať sa s inými, ako aktualizácia potenciálnej kompatibility. J. Dolník v tejto súvislosti hovorí: „spontánne jazykové zmeny prebiehajú ako príležitostné nezámerne rozširovanie kolokácií rečových segmentov v spätosti s modifikáciou ich interpretácie, ktoré môžu vyústiť do ich reinterpretácie. Podstatné je, že rozšírenie kolokácie istého segmentu je jeho novým použitím v zmysle zafixovaných použití, takže kolokačné rozšírenie je plynulé, nenápadné“ (op. cit., 2010, s. 159).

Prirodzenosť, systémová primeranosť, optimálna motivovanosť

Jazykové zmeny sa uchopujú na pozadí komplementárneho vzťahu tradičných a inovačných prvkov v jazyku, ktorými sa zabezpečuje jednak dynamika vyjadrovacích potrieb a jednak historická kontinuita prirodzenej reštruktúracie jazyka. Ako inovačné stimuly sa v morfológii akceptujú jednak štruktúry, ktoré sú prirodzenejšie, lebo sú optimálne motivované a jednak štruktúry, ktoré sú menej prirodzené, lebo nie vždy sú optimálne motivované. Miera prirodzenosti istého morfologického javu závisí od toho, ako zodpovedá princípu systémovej primeranosti. Za prirodzené sa spravidla považujú najmä tie, ktoré rešpektujú typologické vlastnosti jazyka. Pre ruštinu aj slovenčinu ako flektívne typy jazyka je charakteristické synkretické vyjadrovanie gramatických významov prostredníctvom tvarotvorných formantov – koncoviek. S optimálnou mierou prirodzenosti sa preto v ruštine aj slovenčine uplatňujú najmä adičné postupy. Je to tým, že morfologický systém indikujú tie štruktúrne vlastnosti, ktoré v ňom kvantitatívne prevládajú. Prirodzenosť sa totiž vždy spája s tokenovou frekvenciou. Morfologické štruktúry sa optimalizujú vyrovnávaním vzťahu medzi frekventovanosťou a pravidelnosťou. Preferovanie štruktúr lepšie zodpovedajúcim princípom prirodzenosti je úzko späté s princípom systémovej primeranosti. Systémová primeranosť je určená stupňom zhody paradigmy, flektívnej formy či flektívneho príznaku so štruktúrnymi vlastnosťami, ktoré určujú príslušný (morfologický) systém. Subtrakčné, supletívne, modifikačné alebo neutralizačné postupy sa javia ako menej primerané, lebo sú menej transparentné, keďže nie sú optimálne motivované. Optimálna motivácia sa vyznačuje tým, že prediktabilitu zaručuje najmenším komplexom motivačných príznakov vzhľadom na dané systémové podmienky (Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny, 2010, s. 86). Pre nositeľov jazyka je optimálna motivova-

nosť predovšetkým funkčným kritériom a sekundárne aj hodnotiacim kritériom, na pozadí ktorého sa im tieto štruktúry javia ako dobré, prijateľné alebo menej dobré.

Za prirodzené sa považujú tie morfológické štruktúry, ktoré sa vyznačujú optimálnou jednoduchosťou a určitosťou, t. j. sú založené na optimálnej motivácii. Napríklad, výsledkom morfológickej adaptácie je cudzojazyčná lexikálna jednotka *дискета*, ktorá je systémovo primeraná, jej morfológická štruktúra je transparentná, keďže morfológické významy sú kódované konštrukčne. To znamená, že optimálna motivovanosť rezultuje v akceptačnej prirodzenosti. Naproti tomu lexikálna jednotka *нанараццу/нанараццу* sa javí ako menej prirodzená, keďže nie je optimálne motivovaná. Tvaroslovný základ ukončený na samohlásku eliminuje možnosť pripojenia tvarotvorných vokalicových formantov. Jej morfológické významy nie sú konštrukčne kódované: na jednu formu sa viaže gramatický význam mužského aj ženského rodu, gramatický význam aj singuláru aj plurálu, ako aj gramatické významy pádov od nominatívu po inštrumentál. Používatelia ruského jazyka ju akceptujú podobne ako *дэнди*, *реферри*, *янки*, *мафиози* a iné, keďže morfológické tvary interpretujú v intenciách už jestvujúcich jazykových štruktúr, ktoré rozširujú svoju kolokáciu. Interpretácia sa opiera o úzus, t. j. používateľskú normu ako spoločenské jazykové povedomie, ako kolektívny jazykový cit.

Princíp konkurenčných systematizácií a princíp (opozičného) homomorfizmu

Systematizácia morfológických javov má inferenčnú podstatu, ktorá umožňuje prirodzené akceptovanie jednak realizovaného aj nerealizovaného prvku danej triedy (porov. *красивее*, **хорошее*) ako aj výskyt konkurenčných kombinácií (*веселее* aj *веселей*). Imanentnou vlastnosťou jazykového systému je totiž heterogenosť jazykových prvkov a ich **konkurenčné systematizácie**, ktoré sa prejavujú buď ako (1) koexistencia systematizácií, alebo ako (2) konfrontácia systematizácií.

(1) Koexistencia systematizácií predstavuje možnosť paralelných systematizácií. Prejavuje sa napr. tzv. dubletnými morfológickými tvarmi, porov. *тона и тоны*, *полотенец и полотenceв*, *весной и весною*, *более и больше*, *скорее и скорей*, *свойственен и свойствен*, *мною и мною*, *восемью и восьмью*, *достигший и достигнувший* a iné.

(2) Konfrontácia systematizácií spočíva v tom, že presadzovanie sa jednej systematizácie znižuje potencialitu druhej systematizácie. Napríklad pri tvorení nominatívneho tvaru plurálu v triede substantív mužského rodu sú systematizácie, kedy sa nemení tvarotvorný základ a vtedy sa uplatňuje tvarotvorný formant **-и/-ы** a sú systematizácie, kedy sa mení tvarotvorný základ a vtedy sa uplatňuje

tvartvorný formant **-a**, porov. *сотрудник – сотрудники, врач – врачи, стол – столы; брат – братья, друг – друзья, стул – стулья* a iné.

Konkurenčná podstata oboch systematizácií sa v jazyku rieši tak, že sa buď presadí len jedna systematizácia (napr. jeden z dubletných tvarov) alebo sa tvary diferencujú – sémanticky alebo štylisticky (porov. *сыны – сыновья листы – листья, мужи – мужья* a pod.).

V synchronnej dynamike morfológického systému súčasnej ruštiny (aj slovenčiny) sa registrujú systematizácie pod vplyvom analógií. Je to tým, že analógia je základom relatívnej pravidelnosti a stabilizácie systému. Presadzujú sa a) vnútroparadigmatické analógie aj b) medziparadigmatické analógie, a to tak v rovine tvarotvorných základov ako aj v rovine tvarotvorných formantov.

Príkladom uplatnenia aktívnej vnútroparadigmatickej analógie je adícia plurálového formantu **-ы** k plurálovým formám substantívnych anglicizmov (formant **-s** je pri preberaní vnímaný ako súčasť tvarotvorného základu), čím vznikajú tvary: *баксы, левайсы, левисы, легинсы, ролексы, тайтсы, флэпсы, хакинсы*. Tvarotvorný formant **-ы** rozširuje svoju kolokáciu v súlade z jeho zafixovaným vnútroparadigmatickým používaním.

Príkladom uplatňovania medziparadigmatickej analógie je inštrumentál číslovky *тысяча*, ktorý vykazuje varianty *тысячей//тысячью*.

Na agilnosť systematizácii má vplyv aj masívne preberanie cudzojazyčných lexikálnych prostriedkov, ktoré pri vstupe do systému prechádzajú aj morfológickou adaptáciou. Ich početnosť z pohľadu slovnodruhového zastúpenia totiž aktivizuje príslušné morfológické podsystémy. Ukazuje sa, že z pohľadu slovnodruhového zastúpenia má najvyššiu mieru uplatňovania deklináčna sústava substantív; z pohľadu vzťahu apelatíva – propriá posilňuje sa deklinácia apelatív; z pohľadu rodu prevláda deklinácia maskulín; z pohľadu čísla prevažujú singulárne tvary; dynamiku singulárnych paradigiem podporuje početnosť substantív, ktoré rozširujú súbor abstrákt; z pohľadu pádu je najfrekventovanejší genitív.

Jedným zo základných princípov, ktoré sa realizujú v morfológickom systéme ruského aj slovenského jazyka, je **princíp (opozičného) homomorfizmu** (porov. Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny, 2010). Opozícia je vo všeobecnosti vzťah medzi jazykovými jednotkami, ktoré navzájom vykazujú istú mieru zhody aj rozdielu. Vymedzenie opozičného homomorfizmu je prejavom semaziologického prístupu k jazykovým jednotkám a vychádza z poznatku, že vzťah medzi významom a formou môže byť 1 : 1 alebo 1 : 1+x (kde *x* je pridaný segment). Je to princíp, ktorým sa zabezpečuje primerané sémanticko-formálne kódovanie morfológických jednotiek a ktorý je prejavom „imitačného uplatnenia vzťahu bezpríznakový – príznakový vo formovej štruktúre morfológických jednotiek“ (Dolník, 2010, s. 11). Príznakové pendanty sú spravidla tie, ktoré majú príznak navyše.

V ruštine sa uplatňujú tieto základné typy (opozičného) homomorfizmu:

1. adičný homomorfizmus	$X : X+a$
2. neutralizovaný homomorfizmus	$X+a : X+b$
3. deaktualizovaný homomorfizmus	$X : X$
4. subtrakčný homomorfizmus	$X+a : X$
5. modifikovaný homomorfizmus	$X : X'$
6. supletívny homomorfizmus	$X(+a) : Y(+a/+b)$

Poznámka: X – bezpríznakový člen opozície; X' – modifikovaný bezpríznakový člen opozície; Y – supletívny člen opozície; a, b – pridané segmenty.

Vysokou frekventovanosťou sa v ruštine aj slovenčine uplatňuje adičný a neutralizovaný homomorfizmus. Ustáľuje sa miera variantnosti tvarotvorných formantov. V deklinačnej sústave sa posilňuje dominantnosť takých formantov, ktoré v príslušnej paradigme kvantitatívne prevládajú. Ich produktivitu v prevzatých slovách ovplyvňuje aj frekventovanosť slovotvorných formantov (-er, -or, -ing, -izm, -ation), uplatňovaných v rovine slovotvornej adaptácie.

Nižšiu frekventovanosť realizácie subtrakčného a modifikovaného homomorfizmu možno vysvetľovať tým, že sa ustáľuje miera premenlivosti tvaroslovných základov. Preferovaním tvarov bez modifikácie tvarotvorných základov sa optimalizuje percepčná transparentnosť ich morfológických štruktúr.

Pragmatickologická (subjektivistická) metodológia stavia na rešpektovaní prirodzenej metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov (spisovného) jazyka. Atribút pragmatický v tejto koncepcii súvisí s tromi faktormi: s reálnym fungovaním jazyka, s jazykovými znalosťami používateľov a príznakom prirodzenosti.

Dynamika jazyka sa posudzuje ako realizácia jeho rozvíjacieho potenciálu. Jazykové zmeny sú prejavom neustále prebiehajúceho vyrovnávania napätia miery prirodzenosti, v pozadí ktorej sa uskutočňujú systémové optimalizácie. Pokiaľ jazykové zmeny prispievajú k obohateniu výrazových možností jazyka a smerujú k *ústrojnej zmene* (Dolník, 2010, s. 153) sú inherentnou súčasťou kultivovania každého prirodzeného jazyka.

Záver. Publikáčné výstupy profesora Mrázka boli podmienené chronotopom a epistemologickými dispozíciami štrukturalistickej metodológie, v ktorej dosiahol preukazné, a dodajme, aj vynikajúce výsledky. Je tiež zrejmé, že kým konštanty štrukturalistickej semiológie vo vedeckom smerovaní strácajú svoju energiu, v didaktickom priestore si zachovávajú svoju teleologickú opodstatnenosť. Dnešné stretnutie je dôkazom toho, že dielo profesora Mrázka ostáva v prieniku oboch priestranstiev.

Literatúra:

DOLNÍK, J.: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava, Veda. 2010. 301 s.

Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. Juraj Dolník. Bratislava, Veda 2010. 464 s.

SOKOLOVÁ, J.: *Tri aspekty jazykovej nominácie*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta 2002. 104 s.